

FÁY TAMÁS

A FORDÍTÁSI FOLYAMAT EMPIRIKUS VIZSGÁLATÁNAK MÓDSZEREI¹

1. Bevezetés

A fordítástudományt megalakulása óta érik interdiszciplináris hatások. A 60-as években a kontrasztív és a generatív grammatika, valamint a kommunikációelmélet hatott rá, a 70-es években a szövegnyelvészet, a 80-as években a szemiotika, a 90-es években pedig a kognitív pszichológia felől is megközelítették. Ezzel párhuzamosan a kutatók figyelme a fordítás eredményének vizsgálatáról egyre inkább áthelyeződött a folyamat vizsgálatára. A kutatás homlokterében az a kérdés állt, hogy fordítás közben mi zajlik a fordító fejében, ami egy fekete dobozként (black box) nem teszi lehetővé a kognitív folyamatokhoz való közvetlen hozzáférést. Az alábbi tanulmány arra vállalkozik, hogy bemutassa a fordító fejében végbemenő folyamat vizsgálatának módszereit, kitérjen előnyeikre és hátrányaikra, majd pedig – elsősorban oktatási szempontból – felvázolja fordítástudományi jelentőségüket.

2. A forrásnyelvi és célnyelvi megközelítés

Kezdetben a célnyelvi, illetve forrásnyelvi szövegek egybevetéséből, tehát egy statikus, eredményorientált vizsgálatból próbáltak következtetéseket levonni a fordítási folyamattal kapcsolatban. Az ilyen célból alkalmazott módszerek közül talán ez szolgáltatja a legkevésbé megbízható adatokat, hiszen a létrejött szöveg csak egy hosszú, nem lineáris folyamatról készült lineáris logikán alapuló pillanatfelvételnak tekinthető. A fordítási folyamat azonban – hasonlóan a beszédfolyamathoz – egy nem lineáris tevékenység, amiből az következik, hogy ha a fordítók eltérő utat járnak be, akkor is kaphatnak azonos vagy közel azonos eredményt, és ez fordítva

¹ A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

is igaz, tehát eltérő fordítások is születhetnek olyan módon, hogy a fordítók hasonló utat járnak be (Krings 2005: 348).

Hasonló okból a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg egybevetésén alapuló átváltási műveletek sem alkalmasak arra, hogy belőlük következtetéseket vonjunk le a fordítás folyamatára vonatkozóan, hiszen két eltérő fordító esetében egészen más kognitív folyamatok járhatnak ugyanolyan eredménnyel, önmagukban az átváltási műveletek tehát csak egy felszíni, lineáris pillanatfelvételt ábrázolnak.

3. Retrospektív módszer

Megbízhatóbb adatokat szolgáltat a fordítási folyamat vizsgálatának másik elterjedt módszere, a fordítási tevékenységet követő reflexión alapuló ún. retrospektív módszer. Ilyenkor a fordító a fordítási folyamatot követően kommentálja saját tevékenységét, esetleg a kutató előre megfogalmazott kérdésekkel segítheti a feladatát (*cued recall*). A retrospektív módszer a translációs tevékenység mindkét válfajában elterjedt, tehát a tolmácsolt szövegekről készült felvételek elemzése is retrospektív módszernek minősül, de tágabb értelemben ide lehet sorolni a műfordításban elterjedt műhelytanulmányokat is, amelyek gazdag forrásanyaghoz juttatják a kutatókat, de szubjektív jellegük miatt nem tesznek lehetővé általánosításokat, és nem egy egységes, irányított koncepció mentén készülnek. A retrospektív módszert ma már általában más módszerekkel együtt alkalmazzák.

4. Introspektív módszer

A folyamatorientált kutatásoknak a kognitív pszichológia, illetve a pszicholingvisztika adott új lendületet, amely már régóta érdeklődött a beszédtevékenység közben zajló pszichikai folyamatok iránt. Az önmegfigyelésen alapuló introspekciót igen korán, már a 20. század elején alkalmazni kezdték a pszichológiában, de aztán a behavioristák támadásai miatt kb. az 1970-es évekig feledésbe merült. A behaviorizmus szerint ugyanis az introspekció megbízhatatlan egy elmélet megalapozásához, az objektivitást csakis külső szemlélők megfigyelései biztosíthatják.

Az introspekción a fordítástudomány saját céljaira adaptálta, legelterjedtebb típusa a hangos gondolkodás (Jääskeläinen 2001: 265), amelynél a vizsgált személynek egy fordítási feladat megoldása közben hangosan ki kell mondania minden gondolatát, közben pedig minden verbális megnyilvánulását hangfelvételen rögzítik, és jegyzőkönyvbe veszik. A jegyzőkönyvet két szempont szerint lehet elemezni: 1) A deduktív elemzés során az egyes paramétereket előre meghatározzák, és a jegyzőkönyveket kizárólag e paraméterek alapján analizálják (pl. fordítási problémák típusai, stratégiák, segédeszközök használata, a világról szerzett előismeretek aktiválása stb.). 2) Az induktív elemzés során a jegyzőkönyveket holisztikusan, minden jelenséget számba véve elemzik, és a kategóriákat csak ezután határozzák meg.

Természetesen a vizsgálati személyek nemcsak gondolataikat fogalmazzák meg, hanem sok esetben a fordítandó szövegből is hangosan fel-felolvasnak maguk számára hosszabb-rövidebb szövegrészeket. Ericsson–Simmon (1987: 33) éppen ezért különbséget tesz *think aloud* és *talk aloud* szint között, utóbbinál a verbalizáció a tényleges nyelvi anyagra, a forrás- vagy célnyelvi szövegre korlátozódik.

A hangos gondolkodás módszerét Krings (1986, 1988) és Lörcher (1991) honosította meg a fordítástudományban. A módszer megbízhatóságát leginkább abban látják (Krings 1986: 91 és Schmid 1993: 232), hogy a fordítás önmaga is egy nyelvi folyamat, tehát a verbalizáció és a végzett tevékenység ugyanazon a síkon megy végbe.

A módszert ugyanakkor számos kritika érte. Labov eredetileg a szociolingvisztikai interjúkkal kapcsolatban fogalmazta meg a megfigyelői paradoxont, amelynek lényege, hogy az adatközlőktől olyan beszédstílust várunk, melyet akkor használnak, amikor nem figyelik őket, és ezért ők sem figyelik saját beszédtevékenységüket (Kiefer 2003: 345). Az introspektív jegyzőkönyvek esetében a megfigyelői paradoxon abban nyilvánul meg, hogy az egyébként automatikus, nem verbalizált tevékenységet hangzóvá és ezáltal tudatossá tesszük, ugyanakkor elvárjuk, hogy a vizsgálati személyek természetes módon viselkedjenek.

Ehhez kapcsolódik az a probléma, hogy a tudatosítás révén csak az (agy által) ellenőrzött folyamatokról kapunk visszajelzést, a nem ellenőrzött folyamatokról nem. Krings egy 2001-ben végzett felmérésben empirikusan is igazolta, hogy a hangos beszéd befolyásolja a kutatási eredményeket. Ugyanazt a szöveget két különböző csoporttal fordíttatta le, az egyik csoport a hangos gondolkodás módszerét alkalmazta, a másik viszont hagyományosan dolgozott. Megállapította, hogy nemcsak a fordítás tempója, hanem a fordítási eljárások módja is különböző volt, de pl. a célnyelvi szövegen végzett önkorrekciók számában is

eltérés mutatkozott. Ennek az a magyarázata, hogy ugyan a fordítás és a hangos gondolkodás is nyelvi folyamat, viszont a vizsgálati személyek nonverbális kognitív folyamatokat adnak vissza verbalizált formában, ami több szempontból is befolyásolja gondolataikat.

A kognitív tevékenység intenzívebbé válásával egyidejűleg a vizsgálati személyek hajlamosak arra, hogy megszakítsák a verbalizáció folyamatát, viszont a gondolkodási folyamat feltételezhetően nem szünetel. Mivel a hivatásos fordítók esetében a fordítás rutintevékenység, számukra a módszer életszerűtlen helyzetet teremt. Krings választása éppen emiatt hallgatókra esett, mert esetükben a rutinnak nincs akkora jelentősége, és azt is feltételezte, hogy ők homogénebb csoportot alkotnak, mint a hivatásos fordítók.

További probléma, hogy a hangos gondolkodás során rögzített jegyzőkönyvek kiértékelése rendkívül munka- és időigényes folyamat. Krings számításai szerint egy egyoldalas forrásnyelvi szöveg vizsgálati személyenként 10-20 oldalnyi jegyzőkönyvet eredményez, tíz személy esetében ez már kb. 100-200 oldalnyi anyag, így a kutatást általában kevés személy bevonásával végzik el. Célszerű, ha eközben a vizsgálatot vezető kutató jelen van (Krings 1986: 56), mert így a hangos beszéd természetesebbé válik. A kutató jelenléte egy másik szempontból is fontos: Lauffernek (2002: 64) az általa végzett kísérletben többször meg kellett kérnie a vizsgálati személyeket, hogy ne felejtssenek el hangosan beszélni.

Az említett hátrányok kiküszöbölésének egyik módja, hogy a vizsgálati alanyokat előzetesen felkészítik a hangos gondolkodásra (van Someren et al. 1994: 43). Ha ez sem segít, akkor érdemes kettő vagy több fordítót párbeszédese formában felkérni a hangos beszédre (pl. House 1988, Kußmaul 1993), mert így a fordítási folyamat szempontjából relevánsabb eredményeket lehet kapni. Ugyanakkor fennáll annak a veszélye, hogy az egyik fél kézbe veszi a beszélgetés irányítását, vagy esetleg ráerőlteti a saját megoldásait a többiekre (Barbosa–Neiva 2003: 151).

Mindezen hátrányok ellenére a hangos gondolkodás módszerének létjogosultságához nem fér kétség: „even if verbal reports are necessarily incomplete and do not reveal everything, what they do reveal is important”. (Király 1995: 41) A hangos gondolkodás módszerének köszönhető az a felismerés, hogy a laikus és a hivatásos fordítók eltérő módon fordítanak: előbbiek kevés figyelmet szentelnek a szöveg szintjének és a fordítás céljának, és főleg szószintű lexikai átvitelre törekednek. A segédeszközök használatában is különbség figyelhető meg. Lesznyák (2007) vizsgálatai szerint a laikus fordítók több szótári keresést végeznek (l. Ronowicz et al. 2005), ugyanakkor a szakirodalomban ezzel ellentétes eredmények is fellelhetők (Krings 1988). Fontos különbség ezen túlmenően,

hogy a hivatásos fordítók a szótárt inkább a célnyelvi szöveg létrehozásakor veszik igénybe, míg a nem hivatásos fordítók a forrásnyelvi szöveg megértésekor (Krings 1988: 408, további különbségeket l. Kubiak 2009: 37).

5. További módszerek

A fordítói tevékenység megfigyelésének további módszerei is ismertek, amelyeket legtöbbször a fenti módszerek kiegészítéseként alkalmaznak. Két típusuk ismert: a közvetlen megfigyelés (*direct observation*), illetve a számítógépes rögzítés. A közvetlen megfigyelés egyik módja a videókamerával történő felvételt készítés, amely során nemcsak a fordítók megnyilatkozásait, hanem a szótár- és számítógép-használatot is rögzítik. A számítógéppel történő rögzítéshez különböző programokat használnak. Kiválóan alkalmasak erre a célra a képernyőfelvevő programok (pl. Camtasia), amelyek segítségével nemcsak a szöveg létrejöttét lehet figyelemmel kísérni, hanem a fordító összes háttérmunkáját is, pl. az elektronikus szótárak használatát. Kifejezetten fordításkutatási célból fejlesztették ki a koppenhágai Business School egyetemen a Translog nevű programot (vgl. Hansen 1999). A fordító közvetlenül ebben készíti el a fordítást, eközben pedig a Translog rögzíti a billentyűmozgásokat és az elektronikus szótárakban való kereséseket. A szöveg elkészültének menetét videófájl formátumban lehet visszanézni. A módszer legtöbbször kiegészül egy retrospektív interjúval, hiszen a transzkribált szöveg értelmezésében a vizsgálati személy tud leginkább hathatós segítséget nyújtani a kutatónak. Ezenkívül más, de kevésbé elterjedt számítógépes eszközök is léteznek, pl. a Proxy nevű program, amely a fordítási változatokat rögzíti.

A fentebb említett hátrányokat a kutatók a módszerek kombinált alkalmazása révén igyekeznek optimalizálni. A számítógép, az introspektív és retrospektív jegyzőkönyvek együttes használata az ún. *triangulation*. A kombinált megközelítést alkalmazta pl. Lauffer (2002: 68), aki megállapította, hogy a fordítási folyamat három jól elkülöníthető szakaszra tagolódik: 1) megértés (*understanding és reasoning*), 2) keresés (*searching*) és 3) átnézés (*revising*). A megértés folyamata a szöveggel való ismerkedést, a szöveg többszöri átolvasását jelenti. Ebben a szakaszban a fordítók még nem szakadnak el a forrásnyelvi szöveg szerkezetétől. A keresés szakaszában az ismeretlen szavak, kifejezések megtalálása (a megfogalmazásbeli problémák kiküszöbölése), tehát a segédeszközök használata zajlik, amit általánosságban a fordítói kompetencia részének tartanak (l. Lesznyák 2007). Az átnézés folyamata során a fordítók ismét egybevetik a forrásnyelvi és célnyelvi szöveget, kijavítják a nyelvtani hibákat, és optimalizálják a szöveget.

6. Összegzés

Az előző fejezetekben ismertetett vizsgálati módszerek legnagyobb hozadéka, hogy a fordítási folyamat újraértelmeződött. Korábban a célnyelvi szöveg, illetve a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg kapcsolata képezte a fordításelméletek alapját, amelyből aztán deduktív módon vontak le következtetéseket a fordítás folyamatával kapcsolatban. Ezt a szemléletet felváltotta egy újfajta megközelítés, amely induktív módon próbálja meg az empirikus megfigyeléseket egy elméletté összeállítani (Lörscher 1991: 26f.).

A számítógépes eszközöket (pl. Translog vagy Camtasia) valószínűleg a fordításoktatásban is hatékonyan lehetne alkalmazni. A fordítási tesztek megírása kapcsán ugyanis mindig felmerül a kérdés, hogy milyen (külső) segítséget használhatnak a hallgatók. Ha csak a nyomtatott szótár használatát tesszük lehetővé, életszerűtlen helyzetbe kényszerítjük őket: „Forcing translators to use paper methods when they are used to translating directly onto the computer is an unfair method of evaluation” (Lauffer 2002: 71). Az ilyen programok jól megtervezett és átgondolt használata mindkét oldal számára megnyugtató megoldást jelenthetne.

Irodalom

- Barbosa, H. G. – Neiva, A. M. S. 2003. Using think-aloud protocols to investigate the translation process of foreign language learners and experienced translators. In Alves, Fabio (szerk.): *Triangulating translation. Perspectives in process oriented research*. Amsterdam–Philadelphia: Benjamins. 137–155.
- Ericsson, K. A. – Simon, H. A. 1987. Verbal reports on thinking. In Faerch, C. – Kasper, G. (szerk.): *Introspection in second language research*. Clevedon: Multilingual Matters. 24–53.
- Hansen, G. 1999. *Probing the Process in Translation: Methods and Results*. Copenhagen: Samfundslitteratur.
- House, J. 1988. Talking to oneself or thinking with others. *Fremdsprachen Lehren und Lernen*. 84–98.
- Jääskeläinen, R. 2001. Think-Aloud Protocols. In Baker, M. – Saldanha, G. (szerk.): *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 265–269.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Király, D. C. 1995. *Pathways to translation. Pedagogy and process*. Kent: Kent State University Press.

- Krings, H. P. 1986. *Was in den Köpfen von Übersetzern vorgeht. Eine empirische Untersuchung zur Struktur des Übersetzungsprozesses an fortgeschrittenen Französischlernern*. Tübingen: Gunter Narr.
- Krings, H. P. 1988. Blick in die 'Black Box'. Eine Fallstudie zum Übersetzungsprozeß bei Berufsübersetzern. In Arntz, R. (szerk.): *Textlinguistik und Fachsprache*. Hildesheim: Olms. 393–412.
- Krings, H. P. 2005. Wege ins Labyrinth. Fragestellungen und Methoden der Übersetzungsprozessforschung im Überblick. *Meta* 50/2: 342–358.
- Kubiak, P. 2009. Übersetzer als Problemlöser. Eine qualitative Studie zum Problemlöseverhalten von semiprofessionellen Übersetzern. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Kußmaul, P. 1993. Empirische Grundlagen einer Übersetzungsdidaktik: Kreativität im Übersetzungsprozess. In Holz-Mänttari, J. – Nord, C. (szerk.): *Traducere Navem. Festschrift für Katharina Reiß zum 70. Geburtstag*. Tampere: Universität Tampere. 275–286.
- Kußmaul, P. 2010. *Verstehen und Übersetzen. Ein Lehr- und Arbeitsbuch*. Tübingen: Narr.
- Lauffer, S. 2002. The Translation Process: An Analysis of Observational Methodology. *Cadernos de Tradução* 2/10: 59–74.
- Lesznyák Márta 2007. A szótárhasználat jellegzetességeinek változása a fordítói tapasztalat függvényében. In Várady Tamás (szerk.): *I. Alknyelvdok Konferencia kötet*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 67–79.
- Lörscher, W. 1991. *Translation Performance, Translation Process and Translation Strategies*. Tübingen: Narr.
- Ronowicz, E. et al. 2005. Translator's Frequent Lexis Store and Dictionary Use as Factors in SLT Comprehension and Translation Speed. A Comparative Study of Professional, Paraprofessional and Novice Translators. *Meta* 50/2: 581–596. Elérhető online: <http://www.erudit.org/revue/meta/2005/v50/n2/011002ar.pdf> (Letöltve: 2017.11.15.)
- Schmid, A. 1993. Was im Bewußtsein von Übersetzern vor sich geht. Auswertung von Gruppenprotokollen. In Fill, A. et al. (szerk.): *New-Found-Lands. Festschrift für Harro Heinz Kühnelt zum 70. Geburtstag*. Tübingen: Narr. 231–246.
- van Someren, M. W. et al. 1994. *The Think Aloud Method. A Practical Guide to Modelling Cognitive Processes*. London: Academic Press.